

RADA FUNDACJI

Halina Bortnowska-Dąbrowska Marek Antoni Nowicki
Jerzy Ciemniowski Teresa Romer
Janusz Grzełak Mirosław Wyrzykowski
Michał Nawrocki

ZARZĄD FUNDACJI

Prezes: Danuta Przywara
Wiceprezes: Adam Bodnar
Sekretarz: Maciej Nowicki
Skarbnik: Elżbieta Czyż
Członek Zarządu: Janina A. Kłosowska

Warszawa, dnia 14 lipca 2015 r.

1621./2015/MPL/BGM

Szanowny Pan
Prof. dr hab. Michał Seweryński
Przewodniczący Komisji Praw
Człowieka, Praworządności i Petycji

Opinia Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka do
ustawy z dnia 9 lipca 2015 r. o opiniodawczych zespołach sądowych
specjalistów

Helsińska Fundacja Praw Człowieka pragnie przedstawić opinię w przedmiocie ustawy z dnia 9 lipca 2015 r. o opiniodawczych zespołach sądowych specjalistów (druk senacki nr 973).

1. Uwagi ogólne

Celem opiniowanej ustawy jest uregulowanie na poziomie ustawowym zasad funkcjonowania rodzinnych ośrodków diagnostyczno-konsultacyjnych (dalej: RODK). Jak wskazano w uzasadnieniu projektu (druk sejmowy nr 3058) ustawa „pozwoli na usankcjonowanie wieloletniej praktyki wydawania przez ośrodki opinii w zróżnicowanych kategoriach spraw”, w szczególności w sprawach, w których pojawiają się kwestie sporne dotyczące kontaktów z dziećmi, jak również w sprawach cywilnych i karnych.

Głównym czynnikiem, który doprowadził do opracowania i wniesienia projektu ustawy jest sprawa zawisła przed Trybunałem Konstytucyjnym z wniosku Prokuratora Generalnego (sygn. U 6/13) dotycząca – regulującego obecnie status RODK – rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z 3 sierpnia 2001 r. w sprawie organizacji i zakresu działania rodzinnych ośrodków diagnostyczno-konsultacyjnych¹. Prokurator Generalny wskazuje, że rozporządzenie to wykracza poza upoważnienie ustawowe (wynikające z art. 84 § 3 ustawy z dnia 26 października 1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich, dalej: u.p.n.) w zakresie, w jakim reguluje działalność RODK (np. wydanie opinii) w sprawach innych niż wynikające z u.p.n. Zdaniem Prokuratora Generalnego, świadczy o tym m.in. § 11 rozporządzenia, który oprócz

¹ Dz. U. Nr 97, poz. 1063.

opiniowania w sprawach nieletnich, odnosi się również do opiniowania w „pozostałych sprawach”. Odzwierciedlają to również załączniki do rozporządzenia². Dlatego, w ocenie Prokuratora Generalnego, rozporządzenie dotyczące RODK jest niezgodne z art. 84 § 3 u.p.n. oraz z art. 92 ust. 1 Konstytucji RP. Konkurencyjną - w stosunku do stanowiska Prokuratora Generalnego – interpretację rozporządzenia prezentuje w tej sprawie Minister Sprawiedliwości, który w stanowisku procesowym argumentuje, że zaskarżone przepisy są zgodne z u.p.n. oraz z Konstytucją³.

Opiniowana ustawa ma zatem na celu „uniknięcie” ewentualnego orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego o niekonstytucyjności przepisów regulujących działanie RODK poprzez stworzenie wyraźnej podstawy ustawowej dla funkcjonowania RODK w obecnym kształcie. Na potrzebę stworzenia takiej ustawowej regulacji wskazywano wielokrotnie w literaturze przedmiotu⁴.

Pierwotnie projekt ustawy⁵ przybrał formę poselskiego projektu ustawy o zmianie ustawy – Prawo o ustroju sądów powszechnych oraz niektórych innych ustaw (druk sejmowy nr 3058). W trakcie prac podkomisji został on jednak przeformułowany w ustawę o opiniodawczych zespołach sądowych specjalistów, która nowelizowała również niektóre inne ustawy, m.in. Prawo o ustroju sądów powszechnych (dalej: u.s.p.), Kodeks postępowania cywilnego (k.p.c.) czy ustawę o postępowaniu w sprawach nieletnich⁶.

Z istotną zmianą formalną (stworzeniem odrębnej ustawy o dawnych RODK w miejsce regulacji rozproszonej opartej głównie na nowelizacji u.s.p.) wiążą się zmiany dla ustroju sądów powszechnych, w szczególności sądów okręgowych. Art. 37 ust. 2 Regulaminu Sejmu wymaga, aby pierwsze czytanie odbyło się na posiedzeniu Sejmu w przypadku projektów dotyczących ustroju i właściwości władz publicznych⁷. Natomiast w przypadku druku 3058 pierwsze czytanie odbyło się na posiedzeniu połączonych komisji - Komisji Sprawiedliwości i Praw Człowieka oraz Komisji Polityki Społecznej i Rodziny.

Z drugiej natomiast strony, umiejscowienie dawnych RODK w strukturze sądów okręgowych powinno pociągać za sobą przeprowadzenie szerokich konsultacji właśnie z sądami okręgowymi. W przytoczonej opinii Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości w sprawie potrzeby zmian stanu prawnego normującego Rodzinne Ośrodki Diagnostyczno-Konsultacyjne wskazano na potrzebę skonsultowania przyszłej regulacji m.in. z autorytetami naukowymi i organizacjami zawodowymi (np. Polskim Towarzystwem Psychologicznym) co do wymagań

² Załącznik II - „Wzór opinii w innych sprawach”.

³ Pismo Ministra Sprawiedliwości z 22 października 2013 r. (DPK-4604-1/13).

⁴ E. Holewińska-Łapińska, *Opinia w sprawie potrzeby zmian stanu prawnego normującego Rodzinne Ośrodki Diagnostyczno-Konsultacyjne*, Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2014

⁵ Projekt z 25 września 2014 r.

⁶ Por.: E. Holewińska-Łapińska, *Opinia w sprawie potrzeby zmian stanu prawnego ...*, s. 43. W ocenie autorki lepszym rozwiązaniem byłoby dodanie rozdziału w ustawie – Prawo o ustroju sądów powszechnych, włączającego pracowników RODK do grona pracowników sądów.

⁷ Art. 37 ust. 2 Regulaminu Sejmu - Pierwsze czytanie na posiedzeniu Sejmu przeprowadza się w odniesieniu do projektów ustaw: o zmianie Konstytucji, budżetowych, podatkowych, dotyczących wyboru Prezydenta, Sejmu i Senatu oraz organów samorządu terytorialnego, regulujących ustroj i właściwość władz publicznych, a także kodeksów.

dla pracowników RODK, jak również z Komisją Kodyfikacyjną Prawa Cywilnego. Z dokumentacji zamieszczonej na stronie internetowej Sejmu wynika, że takie konsultacje nie zostały przeprowadzone.

W ocenie Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka przeprowadzenie takich konsultacji jest niezbędne dla opracowania optymalnej regulacji RODK.

2. Uwagi szczegółowe

Relacja między OZSS a sądem okręgowym

Art.1 ust. 1 projektu ustawy przewiduje, że opiniodawcze zespoły sądowych specjalistów (OZSS) będą działały „w sądach okręgowych” wydając opinie na zlecenie sądu lub prokuratora „w sprawach rodzinnych i opiekuńczych oraz w sprawach nieletnich, na podstawie przeprowadzonych badań”. Oprócz zmiany nazwy „Rodzinne Ośrodki Diagnostyczno-Konsultacyjne” na „opiniodawcze zespoły sądowych specjalistów” zmienia się również ich umiejscowienie instytucjonalne. Z organów pomocniczych sądów, stają się częścią sądów okręgowych⁸, mimo iż również pierwotna wersja projektu ustawy przewidywała, że RODK są organami pomocniczymi sądów okręgowych.

W trakcie wspólnego posiedzenia sejmowych komisji w dniu 24 czerwca 2015 r. – Komisji Sprawiedliwości i Praw Człowieka oraz Komisji Polityki Społecznej i Rodziny – porównywano nowy status OZSS do usytuowania kuratorów sądowych. Nie została jednak rozwinięta kwestia relacji między OZSS a pozostałymi biegłymi sądowymi wpisanymi na listę biegłych prowadzoną przez prezesa sądu okręgowego. O tym, że nie są to instytucje całkowicie odrębne świadczą m.in. konkluzje jednego z ostatnich opracowań na temat opinii wydawanych przez RODK, w którym wskazano, że „w celu uniknięcia zbędnej przewlekłości postępowania można w niektórych sprawach rozważać zlecenie przeprowadzenia opinii dwóm biegłym z listy w miejsce opinii RODK”⁹.

Relacje między „specjalistami sądowymi” a „biegłymi sądowymi” powinno regulować Prawo o ustroju sądów powszechnych.

Umiejscowienie instytucjonalne OZSS jest też niejasne z punktu widzenia zasad podległości. Zwierzchnikiem służbowym „specjalistów opiniodawczego zespołu sądowych specjalistów” będzie prezes sądu¹⁰, chociaż nadzór nad nimi będzie sprawował Minister Sprawiedliwości. Specjaliści sądowi nie będą jednak pracownikami sądów¹¹.

Nie są oni funkcjonariuszami publicznymi, przez co porównanie ich z kuratorami

⁸ Obecnie rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 2001 r. przewiduje, że RODK działają przy sądach okręgowych.

⁹ P. Ostaszewski, *Opinie sporządzane przez rodzinne ośrodki diagnostyczno-konsultacyjne w sprawach opiekuńczych i rozwodowych*, Prawo w Działaniu 14/2013, s. 25.

¹⁰ Por. art. 23 ustawy, który nowelizuje art. 22 ustawy – Prawo o ustroju sądów powszechnych.

¹¹ Por. art. 18 ustawy, zgodnie z którym w sprawach nieuregulowanych w ustawie do kierownika zespołu i specjalistów stosuje się odpowiedni przepisy kodeksu pracy.

sądowymi wydaje się nietrafne¹².

Zasady funkcjonowania OZSS

Oprócz realizacji podstawowego celu projektowanej regulacji – tj. stworzenia ustawowej podstawy do sporządzania przez OZSS opinii w sprawach rodzinnych i opiekuńczych – projektodawca przewiduje przyznanie OZSS dodatkowych zadań. Zgodnie z art. 1 ust. 2 ustawy zespoły na zlecenie sądu prowadzą także mediację, przeprowadzają wywiady środowiskowe w sprawach nieletnich oraz prowadzą poradnictwo specjalistyczne dla małoletnich, nieletnich i ich rodzin. Obecnie podobne zadania zostały zawarte w rozporządzeniu Ministra Sprawiedliwości z 2001 r.¹³, jednak nie znajdują one oparcia w ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich.

Jednak oprócz tych ogólnych stwierdzeń ustawa nie reguluje szczegółowo zasad wykonywania tych zadań. Przykładowo, w odniesieniu do prowadzenia mediacji, ustawa nie stwarza żadnych narzędzi, które mają służyć realizacji tego zadania. Ustawa nie wymaga nawet, aby w OZSS pracowały osoby wpisane na listy mediatorów. Kwestia prowadzenia postępowania mediacyjnego w postępowaniu w sprawach nieletnich została co do zasady uregulowana w ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich (art. 3a). Wydane na tej podstawie rozporządzenie przewiduje, że instytucją uprawnioną do przeprowadzania postępowania mediacyjnego jest również rodzinny ośrodek diagnostyczno-konsultacyjny, który z mocy przepisów jest wpisany na listę mediatorów prowadzonej przez sąd okręgowy¹⁴. Wśród wymogów kierowanych pod adresem mediatorów (którzy muszą zostać wpisani na listę mediatorów) rozporządzenie wymienia m.in. posiadanie umiejętności rozwiązywania konfliktów oraz nawiązywania kontaktów międzyludzkich oraz wymóg odbycia odpowiedniego szkolenia dla mediatorów¹⁵. Brak analogicznych wymogów w opiniowanej ustawie o opiniodawczych zespołach specjalistów sądowych może powodować, że OZSS nie będą dawały rękojmi prawidłowego prowadzenia mediacji w sprawach nieletnich. Nieuregulowana pozostaje przy tym kwestia dopuszczalności prowadzenia przez OZSS mediacji w sprawach innych niż postępowania w sprawach nieletnich.

Z ustawy nie wynika również w jakiej formie i w jakim zakresie OZSS będą udzielały porad specjalistycznych. Trudno również wskazać przepisy procedury sądowej, która umożliwiłaby np. sądowni skierowanie stron postępowania (cywilnego lub karnego) do zespołu celu udzielenia im porady specjalistycznej. Powyższe braki powodują, że art. 1 ust. 2 ustawy

¹² Por.: Holewińska-Łapińska, *Opinia w sprawie potrzeby zmian stanu prawnego normującego Rodzinne Ośrodki Diagnostyczno-Konsultacyjne*, Instytut Wymiaru Sprawiedliwości, Warszawa 2014, s. 42-43.

¹³ Zgodnie z § 14 rozporządzenia do zadań ośrodka należy: 1) przeprowadzanie badań psychologicznych, pedagogicznych lub lekarskich oraz wydawanie na ich podstawie opinii na zlecenie sądu lub prokuratora, 2) prowadzenie mediacji w sprawach nieletnich i sprawach rodzinnych na zlecenie sądu, 3) sprawowanie opieki specjalistycznej nad nieletnimi skierowanymi przez sąd, 4) prowadzenie poradnictwa specjalistycznego dla nieletnich, ich rodzin oraz rodzin zagrożonych demoralizacją, na zlecenie sądu, 5) współdziałanie z placówkami wykonującymi orzeczenia sądu, instytucjami i organizacjami zajmującymi się problematyką ochrony i umacniania rodziny.

¹⁴ §3 ust. 2 rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 18 maja 2001 r. w sprawie postępowania mediacyjnego w sprawach nieletnich (Dz. U. Nr 56, poz. 591 ze zm.).

¹⁵ § 4 rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z dnia 18 maja 2001 r. w sprawie postępowania mediacyjnego w sprawach nieletnich.

jest normą pustą, ponieważ ustawodawca nie uregulował środków (narzędzi) służących realizacji zawartych tam zadań.

Ustawa w przeważającej większości zawiera normy regulujące kwestie pracownicze pomijając całkowicie kwestie organizacji pracy wewnątrz zespołów. Ustawa nie reguluje szczegółowych zasad funkcjonowania OZSS – np. sposobu zawiadamiania o terminie badania, zasad wyznaczania pracowników prowadzących takie badanie czy terminu przeprowadzenia takiego badania lub terminu wydania opinii. Ustawa nie zawiera również regulacji przeciwdziałających konfliktom interesów między specjalistami OZSS a np. osobami poddanymi badaniom na zlecenie sądu. Wprowadzenie takich norm wydaje się szczególnie istotne biorąc pod uwagę formułowane zarzuty o stronniczości opinii opracowywanych przez RODK¹⁶. Co więcej, ustawa nie zawiera upoważnienia do wydania żadnego regulaminu wewnętrznego. Ponieważ nie przewiduje się również żadnej zmiany w upoważnieniu do wydania regulaminu sądów powszechnych, także ten akt prawny nie będzie regulował tego zagadnienia.

Nadzór nad działalnością OZSS

Art. 4 ustawy zakłada, że nadzór nad działalnością OZSS będzie sprawował Minister Sprawiedliwości w zakresie:

1. przestrzegania standardów metodologii opiniowania¹⁷ i procedury badań psychologicznych, pedagogicznych lub lekarskich, a także terminowości sporządzania opinii;
2. wykonywania czynności, o których mowa w art. 1 ust. 2 i 3.

O ile metodologia opiniowania ma zostać uregulowana w zarządzeniu Ministra Sprawiedliwości wydanym na podstawie art. 4 ust. 4 projektu ustawy, o tyle ustawa nie reguluje kwestii „procedury badań”. Ustawa nie odnosi się również do kwestii terminu sporządzenia opinii.

Ustawa zakłada, że Minister Sprawiedliwości sprawując nadzór nie może wkraczać w dziedzinę, w której specjaliści są niezależni (art. 4 ust. 2), jednak sama ustawa nie precyzuje tego zakresu działalności specjalistów. W art. 2 ust. 2 ustawy zawarta została norma, zgodnie z którą „specjalista uczestnicząc w wykonywaniu czynności, o których mowa w art. 1, jest niezależny”. Nie jest przy tym jasne czy specjaliści są niezależni np. również co do terminu sporządzenia opinii.

Wśród dostępnych dla Ministra Sprawiedliwości narzędzi nadzoru ustawa wymienia (w art. 4 ust. 3):

1. przeprowadzanie kontroli i wizytacji;
2. żądanie od zespołów przesłania informacji lub sprawozdań z działalności zespołu.

Wskazane w tym przepisie uprawnienie do żądania przesłania „informacji” wydaje się dość szerokie. Nie zostało bowiem sprecyzowane jakich informacji może żądać Minister, w szczególności czy Minister może mieć dostęp do treści opinii, jej projektu czy też do akt

¹⁶ Raport z działań strażniczych “Monitoring pracy wybranych Rodzinnych Ośrodków Diagnostyczno-Konsultacyjnych”, Warszawa 2009

¹⁷ Metodologia ta ma zostać uregulowana w formie rozporządzenia wydanego przez Ministra Sprawiedliwości po zasięgnięciu opinii ministrów ds. zdrowia oraz ds. oświaty i wychowania.

sądowych w oparciu, o które prowadzone są badania¹⁸. Ustawa nie precyzuje przede wszystkim tego, czy kierując strony postępowania na badania w OZSS sąd jest zobligowany do przesłania akt sprawy¹⁹. Dla porównania obowiązujące obecnie rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości przewiduje, że kierownik ośrodka niezwłocznie po otrzymaniu skierowania na badania wraz z aktami sprawy wyznacza termin badania i nadzoruje sprawność ich przeprowadzenia (§ 10 ust. 3).

Ustawa zawiera ponadto upoważnienie dla Ministra Sprawiedliwości do wydania rozporządzenia, w którym zostaną określone tryb i sposób sprawowania nadzoru nad OZSS. Wychodząc z założenia, że zakres rozporządzenia wynika z zakresu ustawy, na podstawie której rozporządzenie zostanie wydane, można dojść do wniosku że projektowana regulacja nie zawiera rozwiązań odnoszących się np. do kwestii ewentualnych skarg składanych w trybie administracyjnym na działalność OZSS. W przypadku złożenia takich skarg do prezesa sądu okręgowego, tj. do przełożonego specjalistów OZSS, nie będzie on posiadał żadnych narzędzi do zweryfikowania zarzucanych nieprawidłowości. Co więcej, ustawa nie reguluje np. kwestii związanych z zasadami odpowiedzialności dyscyplinarnej specjalistów np. w przypadku naruszenia zasad niezależności, o których mowa w art. 2 ust. 2 projektu. Naruszenie tej zasady nie jest również przesłanką rozwiązania stosunku pracy z takim specjalistą.

Jednym z najpoważniejszych problemów w funkcjonowaniu RODK jest długi termin oczekiwania na przeprowadzenie badań. Z ustawy wynika, że ewentualne skargi na działalność OZSS będzie rozpatrywał Minister Sprawiedliwości, mimo iż zwierzchnikiem służbowym specjalistów OZSS będzie prezes sądu okręgowego. Ustawa nie reguluje czy – a jeśli tak to jakie – narzędzia nadzoru będzie posiadał prezes sądu okręgowego (por. art. 11 ust. 2 projektu).

Art. 18 ustawy przewiduje, że w sprawach nieuregulowanych opiniowaną ustawą do kierownika zespołu i specjalistów zastosowanie będą mieć przepisy Kodeksu pracy. Specjaliści OZSS nie będą tym samym pracownikami sądów w rozumieniu ustawy z dnia 18 grudnia 1998 r. o pracownikach sądów i prokuratury²⁰. Nie jest przy tym jasne czy prezes sądu okręgowego – jak zwierzchnik służbowy pozbawiony narzędzi nadzoru nad OZSS – będzie ponosił odpowiedzialność odszkodowawczą za szkody lub krzywdy wyrządzone przez OZSS, np. poprzez zbyt długie oczekiwanie na badanie w OZSS, które miało przełożenie na przewlekłość postępowania sądowego. Dla porównania w przypadku biegłych sądowych pojawiają się przypadki egzekwowania takiej odpowiedzialności odszkodowawczej²¹.

Czy zatem dopuszczalna na tej podstawie jest odpowiedzialność odszkodowawcza sądu okręgowego za szkody wyrządzone np. nierzetelnie wydaną opinią, albo nieprawidłowo przeprowadzonym badaniem? W literaturze wskazuje się, że może to powodować pojawienie się wśród biegłych swoistego efektu mrozącego (*chilling effect*), który z kolei może skutkować unikaniem tzw. opinii kategorycznych, które stanowczo odpowiadają na pytanie zadane przez

¹⁸ Wątpliwości dotyczące zgodności z Konstytucją RP dostępu Ministra Sprawiedliwości do akt spraw sądowych są przedmiotem wniosku Prezydenta RP z 16 marca 2015 r. o zbadanie w trybie prewencyjnym niektórych przepisów ustawy z dnia 20 lutego 2015 r. o zmianie ustawy - Prawo o ustroju sądów powszechnych oraz niektórych innych ustaw (sygn. Kp 1/15).

¹⁹ Art. 290¹ k.p.c. nie przewiduje odpowiedniego stosowania art. 284 k.p.c., zgodnie z którym sąd może zarządzić okazanie biegłemu akt sprawy.

²⁰ Dz.U. Nr 162, poz. 1125 ze zm.

²¹ Por. Wyrok Sądu Apelacyjnego z Poznania z 11 maja 2005 r.

organ procesowy²².

3. Wnioski

W ocenie Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka ustawa o opiniodawczych zespołach sądowych specjalistów odpowiada na podstawowe założenie projektowanej regulacji, tj. stworzenie podstawy ustawowej do opiniowania przez OZSS (obecnie RODK). Niestety w pozostałym zakresie – narzędzi do realizacji dodatkowych zadań OZSS, trybu pracy OZSS czy też zasad odpowiedzialności OZSS – ustawa zawiera poważne braki. Prawdopodobnie wynika to z faktu, iż nad jej projektem nie zostały przeprowadzone szerokie konsultacje społeczne.

Co więcej, ustawa nie zawiera wyliczenia kosztów wynikających z projektowanej regulacji. Pierwotna wersja projektu zawierała informację, że „wejście w życie projektowanej regulacji nie będzie angażowało dodatkowych środków finansowych z budżetu państwa – wprowadzane zmiany mają wyłącznie uporządkować funkcjonowanie RODK”. Ustawa zawiera jednak istotne zmiany w umiejscowieniu OZSS, również w zakresie regulacji pracowniczych, które będą stosowane do specjalistów OZSS.

Z uwagi na istotne mankamenty opiniowanej ustawy, Helsińska Fundacja Praw Człowieka zwraca się z uprzejmą o prośbą o kontynuowanie prac legislacyjnych z uwzględnieniem powyższych uwag. Postulat ten wydaje się możliwy do realizacji, tym bardziej, że w niniejszej sprawie nie mamy do czynienia z orzeczeniem Trybunału Konstytucyjnego, które należy wykonać w określonym terminie zanim nowelizowane przepisy utracą moc obowiązującą.

Udoskonalenie projektu na obecnym etapie jest niezbędne dla prawidłowego funkcjonowania OZSS w przyszłości. Ustawa w obecnym kształcie – bez przeprowadzenia konsultacji społecznych – nie daje gwarancji prawidłowego funkcjonowania zespołów, a tym samym może mieć negatywny wpływ na prowadzone postępowania w sprawach nieletnich oraz z zakresu prawa rodzinnego i opiekuńczego.

Projekt opinii opracowany został przez Barbarę Grabowską-Moroz w ramach prac programu „Monitoring procesu legislacyjnego w obszarze wymiaru sprawiedliwości” Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka²³

W imieniu Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka,

Helsińska Fundacja Praw Człowieka
WICEPREZES ZARZĄDU
Adam Bodnar

²² B. Grabowska, A. Pietryka, M. Wolny, *Biegli sądowi w Polsce*, Warszawa 2014, s. 28.

²³ Program sponsorowany jest z dotacji przyznanej w ramach programu Obywatele dla Demokracji, prowadzonego przez Fundację im. Stefana Batorego we współpracy z Polską Fundacją Dzieci i Młodzieży, finansowanego ze środków Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego.